

РАБСТВО ЧИ НОМІНАЛЬНА СВОБОДА: СИСТЕМА СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ ВІЗАНТІЇ

SLAVERY OR NOMINAL FREEDOM:
THE SYSTEM OF SOCIAL ORGANIZATION IN BYZANTIUM

Сковронська І.Ю., к.філол.н., доцент,
професор кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Юськів Б.М., старший викладач кафедри іноземних мов та культури фахового мовлення
Львівський державний університет внутрішніх справ

Сьогодні в час війни все ж мріємо про мир, готуємось і думаємо про майбутнє. Тому, щоб не припуститися помилок знову, доцільно пригадати історичні факти життя давньої держави, яка суттєво вплинула на побудову суспільних відносин в країнах сучасного світу. Важливо говорити про це зараз, бо спостерігаємо руйнування усталених систем і суспільних відносин. Усе старе стрімко відходить. Натомість має постати щось нове. І яким воно буде, – залежить від нас і рівня нашої свідомості.

З погляду окресленої вище позиції інтерес становить візантійське право. У ньому відображена унікальна система суспільного устрою, що поєднує в собі античні і середньовічні риси. Розширення імперії, розвиток громадянських відносин, пов'язаних з економічним і політичним становленням нового суспільства, сприяло правовому зрівнянню окремих категорій вільних людей і злиттю абстрактних категорій «римський громадянин» і «особа». У ході становлення феодальних відносин вчення про правовий статус особи зазнало значних змін. Виник парадокс, пов'язаний з нездатністю класичного римського права адекватно відобразити статуси осіб, які реально склалися залежно від їх приналежності до певного прошарку громадської структури, не обмеженої класифікацією жителів держави на громадян і рабів. Розвинулася стратифікація (розшарування) населення в залежності від соціального статусу, що використовувалася основою факт приналежності до державної служби, а також до інших корпоративних об'єднань. Особи, які були більше чи менше залежними, не користувалися всім обсягом цивільних прав. Візантійські законодавці, що виходили з концепції дихотомічного поділу суспільства, прагнули наблизити їх правове становище до статусу рабів, але при цьому обмежували поширення рабства. Документальні свідчення досить суперечливі. Інститут рабовласництва зберігався протягом всієї історії Візантії. Основними джерелами рабства була торгівля рабами і захоплення військовополонених. Водночас основою економічного виробництва становив клас номінально вільних або тих, що перебували в формі залежності, але не рабстві, селян і громад, що обробляли, як правило, державну землю.

Ключові слова: візантійське право, громадянин, особа, суспільний устрій, статус особи, рабство.

Today, in times of war, we still dream of peace, prepare and think about the future. Therefore, in order not to make mistakes again, it is advisable to recall the historical facts of the life of the ancient state, which significantly influenced the construction of social relations in the countries of the modern world. It is important to talk about this now because we are witnessing the destruction of established systems and social relations. Everything old is rapidly disappearing. Something new must emerge instead. And what it will be like depends on us and the level of our consciousness.

From the perspective of the above position, Byzantine law is of interest. It reflects a unique system of social organization that combines ancient and medieval features. The expansion of the empire, the development of civil relations associated with the economic and political formation of the new society, contributed to the legal equalization of certain categories of free people and the merger of the abstract categories of «Roman citizen» and «person». In the course of the formation of feudal relations, the doctrine of the legal status of a person underwent significant changes. A paradox arose due to the inability of classical Roman law to adequately reflect the statuses of persons that actually developed depending on their belonging to a certain layer of the social structure, not limited to the classification of the state's inhabitants into citizens and slaves. Stratification (stratification) of the population depending on social status developed, using as a basis the fact of belonging to the civil service, as well as to other corporate associations. Persons who were more or less dependent did not enjoy the full scope of civil rights. Byzantine legislators, based on the concept of a dichotomous division of society, sought to bring their legal status closer to that of slaves, but at the same time limited the spread of slavery. Documentary evidence is quite contradictory. The institution of slavery persisted throughout the history of Byzantium. The main sources of slavery were the slave trade and the capture of prisoners of war. At the same time, the basis of economic production was a class of nominally free or dependent, but not slave, peasants and communities that cultivated, as a rule, state land.

Key words: Byzantine law, citizen, person, social system, status of a person, slavery.

Стан дослідження. Дослідники історії Візантії загалом та її суспільного устрою зокрема наголошують на тому, що у східній частині Римської імперії ще з грецьких часів основу економічного виробництва становили «царські землероби» – вільні селяни, прикріплені до своєї землі виконанням державних повинностей. Імператори лише затвердили в своєму законодавстві практику, що склалася. Рабська праця застосовувалася, як правило, в домашньому господарстві і не мала широкого економічного значення. Розвиток візантійського законодавства був скерований на звуження застосування інституту рабства.

Мета. Проаналізувати окремі аспекти суспільного устрою Візантії, зокрема стратифікацію населення в залежності від суспільного статусу.

Вклад основного матеріалу. Імператори політично не були зацікавлені в значному обсязі поширення приватного рабовласництва, оскільки при цьому людина виходила з-під їх юрисдикції. Наприклад, в якості правового принципу людина визнавалася вільною. За едиктом Костянтина I 331 року в разі знаходження дитини і при немож-

ливості встановлення її батьків той, хто знайшов дитину, міг сам визначити її правовий статус. Юстиніан I скасував цей припис, але натомість постановив, що будь-яка неясність в правовому становищі повинна трактуватися на користь людини. Забороняється самовільний продаж в рабство і перетворення вільних у рабів. Законами від 1 травня 293 року, 16 листопада 294 року, 134-ю новелою імператора Юстиніана I від 556 року іншими актами було заборонено передання у рабство дітей боржника [1, с. 25]. З метою компенсації понесених збитків викуплений з полону візантієць на певний час ставав рабом або колоном. Але спроби перетворення раніше вільних на рабів суворо припинялися державою.

Законодавчо було можливо рабам здобути волю. У положеннях «Еклогів», «Прохирона», «Василик» та інших збірниках містилися приписи про те, що раб отримує свободу після смерті свого пана. З IV ст. факт надходження раба на військову або цивільну службу звільняє від рабського стану. У Кодексі Феодосія частково знімається заборона на висвячення раба у духовний сан. Особа підлягала звіль-

нення після закінчення трьох років перебування в ньому, а також в тому випадку, якщо вона ставала єпископом. Новелою Юстиніана 1539 року нівелюється відмінність в правовому статусі вільновідпущеної і вільнонародженої особи [2, с. 188].

Нормативні приписи, які стосувалися питань правового статусу рабів, від початку мали форму негативного закріплення їх правового положення. Наприклад, право на життя закріплювалося як заборона довільного вбивства раба його господарем. Відповідно до закону від 27 лютого 327 року була встановлена відповідальність за умисне вбивство раба. За паном зберігалось право розпоряджатися життям і смертю раба з метою примусу його до праці. Водночас смерть, спричинена побиттям, не приводила до відповідальності. Але якщо раб був убитий умисно, то пан ніс відповідальність: «панів, що були помічені в нестерпно жорсткому поводженні з рабами, зобов'язували продавати рабів» [3, с. 14].

Візантійське право визнає сімейний статус рабів. З часів імператора Юстиніана I заборонялося руйнувати сім'ю рабів при розподілі власності. Майнова правоздатність раба була закріплена в римському класичному праві. Але зміни правового статусу рабів стосувалися, в основному, лише приватної сфери. Участь у громадському житті їм була заборонена.

У Кодекс Феодосія був включений едикт імператора Аркадія від 11 вересня 404 року, в якому під загрозою штрафу була встановлена відповідальність за участь рабів в заходах політичного характеру. Політична участь рабів знаходила свій прояв в тому, що в деяких випадках законодавство розглядало їх в якості безпосередніх платників податків, хоча за загальним правилом це стосувалося вільних осіб. Зокрема «Книга Єпарха» передбачає можливість прийому рабів в ряд професійних колегій. Володіючи статусом члена професійного об'єднання, раб мав і всі його обов'язки. Вільне населення було охоплене римськими поняттями громадянства. У Титулі I Книги 46 Василік стверджувалося, що «ті, хто проживає на римській землі, є римськими громадянами», «всі хто проживають в римському ареалі, навіть якщо вони не живуть в самому Римі, є римськими громадянами» [4, с. 103]. Найбільш значущим був едикт імператора Каракалі 212 року, згідно з яким право римського громадянства надавалось усім вільним особам імперії. Юстиніан I у 78 новелі закріплює як індивідуальне, так і колективне надання громадянства, що має виняткову важливість для можливості існування країни як такої. Підставами для цього акту виступає: навернення до християнства, визнання влади імператора і прийняття обов'язків, які мають піддані імператора. Найважливішим є дотримання норм римського права.

Законодавчо закріплювався також вік громадянського повноліття. Новела 321 року вказує, що повноліття для осіб чоловічої статі настає після 25 років. Ця норма була багаторазово використана і в подальшому повторена. Факт приналежності державної релігії як підстави для громадянства був нововведенням законодавства константинопольських імператорів. Імператори були зацікавлені в культурній асиміляції прийнятих народів на підставі єдиних догматів християнської віри і перевагу грецької культурної спадщини, однак це викликало значні протести в різних шарах візантійського суспільства. Наприклад, в періоди правління Сирійської і Македонської династій відбувалися численні хвилювання слов'янських племен, які виступали проти насильницької християнізації. Костянтин Багрянородний, наводячи факти відмови від прийняття християнства слов'янами, вказує, що вони робили це, щоб «не давати ромеям ніякої підстави для дружби і залежності» [4, с. 244].

Слід зазначити, що розроблені римськими юристами поняття особи, суб'єкта права як повноправного громадянина, при обліку особливостей статусу в родині, не зазнали

істотних змін. Ці принципи у Візантії були доповнені релігійною ідеєю про рівність всіх людей перед Богом. Але при цьому суспільний лад імперії носив яскраво виражений становий характер. Ідея громадянської рівності виявлялася в тому, що стани і корпорації принципово не були замкнуті, вони не стали закритими кастами, незважаючи на спроби багатьох імператорів спадково прикріпити громадян до певних видів діяльності. Представники нижчих суспільних груп досить часто робили кар'єри на державній службі й іноді займали імператорські пости. З точки зору державної ідеології саме це і відображало життя формальних юридичних постанов. Але номінальна рівність всіх громадян перетиналася з практично абсолютною владою імператора.

Громадянин виступав в ролі суб'єкта права і володів у тому або іншому обсязі, як правило, усіма з передбачених законом видами цивільних прав. Місце в становій ієрархії не було базовим моментом у визначенні основних положень правового статусу громадянина. Усі особи мали право на державний захист своїх інтересів, ніхто, включаючи і Василевса, не був вільний від дії правових приписів. На відміну від європейської середньовічної політичної традиції, де правитель багато в чому розглядався як один з представників правлячого класу і протиставлявся непривільйованим верствам населення, візантійське суспільство розглядалося як монолітна громада, кращий з представників якої займає пост глави держави.

У законодавстві йдеться про династа, архонта, страгіота, хлібороба, убогого тощо. У такий спосіб було відображено майнову, службову й іншу соціальну нерівність. Але ніколи нормативний акт не згадує зневажливо нижчі верстви населення [5, с. 43]. Більше того, як вже було зазначено, офіційна доктрина закріплює турботу про непривільйовані верстви населення, захист їх від зловживань можновладців. У Візантії не склався сильний нобілітет. Спадкова аристократія в якості соціального пласту прямо протиставляється законодавством решті населення.

Накопичення особистих багатств з подальшим закріпленням по родовій лінії було важко досяжним завданням через безперервні ворожі вторгнення, хвилі міграції народів, громадянські війни і заворушення. Більш стабільний дохід і міцне соціальне становище давала державна служба, але державні пости і чини за загальним правилом не були спадковими і можливості передати їх своїм нащадкам були ще меншими, ніж можливості передати нажите майно.

Необхідність мобілізації суспільних ресурсів в умовах середньовічного суспільства призводила до прагнення жорстко прив'язати населення до певних видів діяльності. Оптимальним виходом стало прагнення до закріпачення станів. Але, попри такі спроби, масове винищення населення під час варварських вторгнень, міграційні процеси, а також принципи римського права, які продовжували жити, робили візантійське суспільство достатньо мобільним.

У законодавстві і політичній практиці відображені суперечливі тенденції. У час занепаду існування імперії розвиток феодалних відносин призводить до появи спадкової аристократії, класу феодалів, і залежних від них кріпосних. Вторгнення варварів, які зберегли основи общинного ладу, і розвиток торговельно-ремісничих центрів консервували принципи римського цивільного ладу, що базувався в основному на значній кількості особисто вільних людей. Вільне, з юридичної точки зору, населення Візантії в IV–VII ст. ділилося, як і в часи Пізньої Римської імперії на категорії [6, с. 350]. Вищим був стан сенаторів. Загалом існувало 12 рангів державних чинів. За станом особи поділялися на «ясновельможних», «поважних» і «шляхетних». Володіння званням сенатора автоматично давало право участі в роботі Сенату або Загального Синкліту.

Формально звання сенатора надавалось імператором. Сенатор володів значними привілеями. Ці особи

не платили основних державних податків, за винятком поземельного податку. Сенатори всіх категорій користувалися значною недоторканністю особистості. Вони не могли бути арештовані, ув'язнені та засуджені без дозволу імператора, а формально – і без згоди Сенату. Сенатори вищого рангу користувалися деякими судовими привілеями, однак, не порушували основ і принципів правосуддя. Крім привілеїв сенатори були зобов'язані мати і повинності, які були невід'ємною частиною їхнього статусу. Наприклад, щорічно вони були зобов'язані підносити подарунки імператорові в знак прояву своєї відданості, в залежності від наявного у них стану. Вищі категорії були зобов'язані постійно проживати в столиці, і не могли її залишати без відома імператора. Виконання імператорських доручень було їх найважливішим обов'язком. Сенатори були кандидатами на все вищі посадові пости. Імператори Феодосій II і Валентиніан III в 443 році видали едикт, згідно з яким сенаторам двох нижчих рангів було дозволено жити в своїх маєтках. З цього часу сенатори як стан являли собою сукупність нобілітету. Сенатори вищого рангу об'єднувалися власне державну установу Сенат, – олігархічну раду при імператорові. Після реформ VII–VIII ст. стан сенаторів, як важлива політична сила, відійшову минуло [7, с. 232].

Міста відігравали важливу роль у житті Візантійської імперії. Вони займали виняткове становище в структурі імперської держави. Міську громаду склали місцевий нобілітет в особі стану куріалів і плебс – вільні повноправні громадяни цього міста.

Стан куріалів посідав особливе місце в імперії. У період еллінізму і епоху принципату він вважався почесним, його представники першими отримували права римського громадянства. З втратою містом значної частини доходів і зникненням привілеїв у громаді приналежність до стану куріалів також втратила свою привабливість.

Так, нобілітет прагнув закріпитися у вищих станах імперії. Однак ця обставина не співпадала з інтересами фіску. Після адміністративної реформи Діоклетіана на стан куріалів була покладена відповідальність сплати земельних податків. Багато куріалів розорилися, представники місцевої знаті стали отримувати переваги не з муніципальної, а з державної служби. У 325 році імператор Костянтин видав рескрипт, згідно з яким статус куріала ставав довічним і спадковим. Куріал не міг бути звільнений від свого становища рішенням своєї громади, однак йому заборонялося займати цивільні і військові посади. Особи, які вже перебували на державній службі, повинні були її залишити і повернутися в громаду. Виняток було зроблено лише для осіб, які вже досягли високих звань, наприклад звання сенатора, вершника, намісника провінції тощо.

У 364 році імператори Валентиніан і Валент зобов'язали тих куріалів, які приймали духовний сан, залишати майно своїм родичам. Імператори Аркадій і Гонорій актом 398 року заборонили декуріонам вступати в духовний стан. У 439 році Феодосій I заборонив куріалам досягати сенаторського звання [8, с. 18]. Таким чином куріали перетворюються в неповноправний податковий стан. Їх правове становище було близьким до становища приписних колонів. Наприклад, було запроваджено правило про те, що в разі смерті куріала частина його майна, визначена в залежності від факту наявності та правового

становища спадкоємців, переходить до курії. До курії насильно приписувалися особи, котрі володіли земельними ділянками певного розміру, в інтересах фіску вони не підлягали відчуженню. У законодавстві закріплюється ідея про те, що «куріали – це раби республіки» [9, с. 179]. У VII ст. багато міст булізруйновані, а міста, які залишилися, представники стану зникли. Нові та відроджені міста набули іншої станової структури.

Найбільш численним станом вільних осіб у Візантії IV–VII ст. був плебейський стан. У нього входили дрібні землевласники, торгове населення міст, ремісники, тобто представники інших, в основному міських, професій. Стосовно даних осіб могли застосовуватися будь-які кримінальні покарання у повному обсязі, включаючи тілесні і ганебні. В обов'язки плебсу входила сплата спеціальних податків у зв'язку зі здійснюваною ними діяльністю. Представники промислових і торгових професій об'єднувалися в корпорації, як правило, на примусовій основі. На відміну від Західної Європи вони не були знаряддям представництва і захисту професійних інтересів. Візантійські колегії IV–VII ст., як і цехи наступних епох, являють собою групи осіб певних професій, об'єднані на основі кругової поруки за виконання державних повинностей. За часів правління імператора Авреліана примусово до колегій були прикріплені представники професій пекарів, зброярів, ткачів і багато інших. Надалі номенклатура тільки розширювалася. Спочатку членство було обумовлено фактом заняття певним видом діяльності і майновим цензом. З втратою того чи іншого особа покидала колегію. Починаючи з IV ст. колегії стають спадковими і замкнутими. Едиктами Валентиніана III заборонялося покидати колегію і переходити в інший стан [10, с. 220].

Висновки. Візантійські професійні корпорації після VIII ст. мають деякі відмінності від періоду Пізньої Римської імперії. Слід зазначити, що нормативний матеріал, що характеризує правове становище міського населення цього періоду, досить фрагментарний. Торговому і ремісничому населенню, практично всім категоріям вільних виробників пропонувалося об'єднуватися в цехи, які мали статус корпорацій. Членом деяких корпорацій могла бути і особисто невільна людина. Корпоративні вимоги встановлювалися державною владою, яка таким чином регулювала доступ до стану. Але найважливіший і єдиний, із тих, які дійшли до наших днів в цілісному вигляді, кодифікований звід цехових статутів, «Книга Єпарха», не містить норм про насильницьке і довічне прикріплення до ремісничого або торгового стану. Більше того, в цьому збірнику і в інших імператорських постановках містяться заборони для династів щодо приналежності до цих станів. З усього цього стає зрозуміло, що імператори негативно ставилися до зростання політичного впливу торгового нобілітету.

Історія розвивається по спіралі. Аналіз вказаних вище історичних фактів свідчить про це. Тому, виходячи з застереження давніх Візантійських імператорів, варто цілком знівелювати вплив бізнесу на політику країни. Загалом, слід уважно проаналізувати досвід суспільного устрою Римської імперії, Візантії, побачити і провести аналогії, здійснити критичні порівняння. Завдання не з прости, але когорті відданих Україні науковців воно цілком під силу. Це допоможе багато у чому уникнути болісних помилок у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фаст О. О. Державна влада та особистість у Візантійській імперії: особливості статусу та правових зв'язків. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 24–28.
2. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів, 2011. 880 с.
3. Русу С. Д. Історико-правові передумови рецепції римського приватного права. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3(15). С. 12–16.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: Навчальний посібник / за ред. О. М. Джужі. Київ, 2000. 394 с.
5. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів. *Фінансове право*. 2013. № 2 (24). С. 42–46.

6. Балух В. О. Візантиністика. Чернівці, 2006. 606 с.
7. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії. *Правничий часопис Донецького нац. ун-ту*. 2012. № 2. С. 232–240.
8. Омельчук В. В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2012. Вип. 6. С. 17–21.
9. Ковалевська О. О. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посібник для дистанційного навчання. Відкритий Міжнародний ун-т розвитку людини «Україна», Київ, 2003. 366 с.
10. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. Київ, 2006. 438 с.